

Алпысбаева Қ.Б.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
жетекші ғылыми қызметкері, филол. ғ.к.

E-mail: alpysbaeva-k@mail.ru

ORCID: 0000-0001-8240-732X

«АЛПАМЫС БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ ҚАЗАҚ НҰСҚАЛАРЫ

Аңдатпа. Ұлттық фольклорымыздың бай мазмұнды жанрларының бірі – батырлар жыры. Солардың ішінен «Алпамыс батыр» жырына тоқталар болсақ, ол – қазақ халқының ерте замандардан жеткен аса көркем батырлық жырларының бірі. Жырдың негізгі идеясы – ру бірлігін сақтаудан туған. Сондықтан да жырда ру бірлігін көздеген, әр рудың арасында татулық болуын мақсат еткен адамдар іс-әрекеттері ардақталады.

Жырдағы бас кейіпкер – Алпамыс. Жыршылар оны ру бірлігін сақтауда, руға қамқор болуда жасаған ерлігін мадақтап, ел-жұртын сүйген шын батыр ретінде суреттейді. Жыр «ру арасында бірлік болса, елдік бар» екенін аңғартады.

Еңбегіміздің зерттеу нысанасы ретінде «Алпамыс батыр» жырының жиналу тарихы, сюжеттік, мотивтік айырмашылықтары, типологиялық, текстологиялық ерекшеліктері талданады.

Кілт сөздер: фольклор, жыршы, жинаушы, нұсқа, жыр, басылым, батырлық жыр, түпнұсқа.

Кіріспе. Қолжазба қорларында сақтаулы негізгі сюжеттік арқауы ел бірлігі мен жер бүтіндігін, халық амандығы мен азаттығын ұлықтайтын «Алпамыс батыр» жырының бағзы заманнан бастап бүгінгі күнге дейін жиналған қолжазбаларын жинақтап, теориялық ізденістермен ұштастыра отырып зерттеп, қазақ халқының жад арқылы ұрпақтан ұрпаққа тарап келе жатқан мұрасының жиналу тарихын (авторлардың тың ізденістері арқылы халық мұрасын жинаушылардың фольклорлық үлгілерді жазып алудағы практикалық қызметі мен өзіндік қолтаңбасын, олардың ғылыми маңызын ашу, жинаушылар т.б. туралы нақты деректерді, мәтіндердің сюжеттік, текстологиялық ерекшеліктерін жазу т.б.) баяндау.

Әдістер: Жұмыстың әдістемесін текстологиялық, салыстырмалы-тарихи, құжаттанулық, деректемелі библиографиялық зерттеулер әдісі құрады.

Нәтижелер. Жұмыстың нәтижесін жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистранттарға және әдебиеттанушы мамандарға пайдалануға болады.

Кеңес Одағы кезінде жарық көрген жоғарыда аталған туындылардың көбі мысалда көрсетілгендей біраз кешіліктермен жарық көрді.

Қазақстан тәуелсіз мемлекет болып, мүмкіндіктер туғаннан кейін қазақ халқының тарихын зерделеу жөнінде жаңа көзқарастар туып қана қойған жоқ, сонымен қатар ұзақ жылдар бойы тотолитарлық жүйеге орай тек, саяси және таптық тұрғыда талдау жасалып, теріс бағаланып келген әдебиет тарихының көптеген мәселелері, соның ішінде халық мұрасының жан-жақты зерттеліп, әділ бағалануына қолайлы жағдайлар туғызды.

Ал 2004 жылы Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен үкімет Қаулысы нәтижесінде «Мәдени мұра» кешенді Мемлекеттік бағдарламасы аясында М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Бабалар сөзі» сериясы ғылыми

басылымының жүзтомдығын жарыққа шығарды. Қазақтың рухани мұрасы ешбір өзгеріссіз, бастапқы қалпында қалың жұртшылыққа қайтарылып, ғылыми айналымға енді.

Талқылау. Жырдың негізгі идеясы – ру бірлігін сақтаудан туған. Сондықтан да жырда ру бірлігін көздеген, әр рудың арасында татулық болуын мақсат еткен адамдар іс-әрекеттері ардақталады.

Жырдағы бас кейіпкер – Алпамыс. Жыршылар оны ру бірлігін сақтауда, руға қамқор болуда жасаған ерлігін мадақтап, ел-жұртын сүйген шын батыр ретінде суреттейді.

«Алпамыс» жыры жөнінде алғаш пікір айтып, оған көңіл аударған аударған адам – Ә.Диваев (Диваев, 1901). Ол қазақ халқының арасында «Алпамыс» жырының кең тарағандығы жөнінде Қазан басылымынан (1899) көп ілгеріде хабардар болған. Ә.Диваев алғаш рет Алпамыстың атын 1896 жылы баспа бетінде айтады (Записки Вост, 1896).

«Алпамыс» жайында кеңестік дәуірде көптеген ғылыми мақалалар мен зерттеу еңбектері жазылды. Бұл орайда, М.Әуезов, С.Сейфуллин, А.К.Боровков, А.С.Орлов, И.А.Чеканинский, В.М.Жирмунский, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Х.Зарифов, Ә.Марғұлан, Н.Смирнова, М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов, Ә.Қоңыратбаев, И.Сағитов, Р.Бердібаев, С.Садырбаев, Ш.Ыбыраев, Т.Қоңыратбаев т.б. ғалымдар «Алпамыс» жыры жөнінде ғылыми пікірлер айтқаны мәлім. Олар әр елдің «Алпамыс батыр» жырын арнайы талдап, шығарманың басты идеялық сарыны, халықтық сипаты, жырдың шығу мерзімі, ұқсастығы, көркемдік ерекшеліктері қандай екендігін ашуға ұмтылды.

«Алпамыс батыр» көп заман бойынша ауызша айтылу арқылы тараған көне жыр болғанымен, тек ХІХ ғасырдың аяқ кезінде ғана хатқа түсіп, баспа жүзіне шықты. Жырдың бір вариантын Жүсіпбек Шайхысламұлы 1899 жылы Қазан қаласында бастырып шығарды. Содан кейін жырдың осы нұсқасы өзгеріссіз 1901, 1905, 1907, 1910, 1912, 1914, 1916, жылдары қайта басылды.

1931,1939 жылдары Ж.Шайхысламұлының Қазанда (1889) жарияланған «Алпамыс батыр» нұсқасының мәтіні қарақалпақ версиясымен толықтырылып жарияланды (Батырлар, 1922).

Одан кейін «Алпамыс батыр» жыры өзге де қазақ эпостарымен қатар сан рет қайта басылды.

«Алпамыс батыр» жырының 1953 жылы үш нұсқасы ғана белгілі болса, қазір оның саны оннан астам. Жыр нұсқалары әлі де жинақталып, қолжазбалар қорына түсуде. Қазір Орталық ғылыми кітапхана мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында «Алпамыс батыр» жырының Ә.Диваев, Нұрпейіс жырау, Айнабек Нысанов, Рахат жырау, Сүйіншәлі Жаңбыршин, Нұрпейіс Байғанин, Әли Оспанов, Еркінбек Ақынбеков, Сұлтанқұл Аққожаев, Әбдірайым Байтұрсынұлы, Келімбет Серғазыұлы нұсқалары сақтаулы.

Осы айтылған нұсқалардың ішіндегі ең көлемдісі және баспа арқылы ел арасына кең тарағаны Майкөт – Сұлтанқұл нұсқасы болып саналады.

Жырдың сюжеттік нұсқалары өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт сынды түркі халықтары мен алтайлықтардың ауыз әдебиетінде сақталуы аталған эпостың тамыры тереңде жатқандығын байқатса керек. «Алпамыс батыр» жыры қызылордалық белгілі жыршы Рахмет Мәзқожаевтың орындауында күйтабаққа жазылған. Аталған жырдың желісі бойынша Өзбекстан мен Қарақалпақстан қаламгерлері пьеса жазса, ал қазақ композиторы Е.Рахмадиев «Алпамыс» операсын сахнаға шығарды.

Қазақтың батырлық жырларының үлгілерінің мол түрін жинап әрі оны өзге халықтарға таныстырушылардың бірі Әбубәкір Диваев (1856-1931) болды. Башқұрт халқының өкілі Әбубәкір Орынбор қаласында дүниеге келіп, сондағы Неплюев кадет корпусының Азия бөлімін бітірген. 1876 жылдан бастап Түркістан өлкесінде әскери қызмет атқарып, кейін Ташент қаласында Әскери-халықтық басқармада қызмет еткен жылдары қазақтың ауыз әдебиетін, ежелгі күнтізбе, астрономия туралы халық ұғымдарын жинап, зерттеп баспа бетінде жариялап отырды. Ол өзі жинап алған эпостық жырларды, ертегілерді, балалар фольклорын, шешендік сөздерді т.б. орыс тіліне аударып, бұл жәдігерлердің мазмұнымен

отаршыл ел оқырмандарының да танысуына мүмкіндік туғызды. 1896 жылы Ә.Диваев Сыр бойын, Амудария мен Хиуа өлкесін, Оңтүстік Қазақстанды аралап, қазақ халқының ауыз әдебиетін жинайды. Осы сапарында Шымкент облысының қарақалпақ бахшысы Жиёмұрат Бекмұхамедовтен «Алпамыс батыр жырының қолжазбасын алады. Диваев бұл қолжазбаны 1897 жылы баспаға дайындап болады. Бұл мәтін «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области» деген жинақта (1901, Т.10) басылып шығады.

Ә.Диваев бұл қолжазбаны қолына алғанға дейін де «Алпамыс» жырымен кең таныс болғандығы аңғарылады. Зерттеуші 1922 жылы Ташкентте жариялаған «Батырлар жырының» алғы сөзінде былай деп жазады: «Алдарыңызға ұсынылып отырған «Алпамыс батыр» хикаясы Сырдария облысының қазақтары арасында зор орын тұтады. Қолдан жазылған «Алпамыс батырдың» әңгімесін Сырдария облысының Амудария бөлімінің бұрынғы бастығы М.Д.Разгонов біздің қарауымызға жіберген еді, оған рахмет болсын. Оның бер жағында «Алпамыс батыр» хикаясы Сырдария облысы, Төрткөл болыстық қарақалпақ ақыны (жыршысы) Жиёмұрат Бекмұхамед баласы тарапынан жазылған. Бірақ, «Алпамыс батыр» шын қазақ халқының өлең-жыры болса да, Бұхараға қоңсы отырған қарақалпақ ақыны тарапынан жазылғандықтан, ішінде араб, парсы сөздері көп ұшырар еді. Мұны аударған уақытта қолымыздан келгенше сөздің негізгі мәнісіне жақын келуіне тырыстық» (Оразаева, 2007: 156). Ә.Диваевтың Мәтінге жазған түсініктемелерінде «Алпамыс» жыры қазақ халқының төл эпикалық шығармасы екенін баса айтады. Оқырман қауымға мәтін түсінікті болу үшін редакция жасайды. Араб, парсы сөздеріне қазақша баламамен ауыстырып отырған. 1909 жылы Ә.Диваев «Алпамыстың» тағы бір нұсқасын қазақшадан орыс тіліне аударды. Ол нұсқа – Шымкент облысының тұрғыны Еркінбек Ақынбековтің қолжазбасынан «Алты жасар Алпамыс» пен «Алпамыс батыр» (351-бума, ОҒК) деп аталатын қолжазбасы. Ақынбеков Еркінбек (1863-1918) қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданы, Күшата ауылында туып-өскен. Түркістан қаласында төрт кластық орыс мектебін бітіреді. Әулиеата, Шымкент уездік басқармаларында тілмаштық қызмет атқарады. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарынан бастап Кеңес өкіметін нығайтуға атсалысты. Қазақ халқының батырлық, ғашықтық, тұрмыс-салт жырларын жинаумен шұғылданып, Ә.Диваевпен тығыз шығармашылық байланыс жасап тұрды. Жыр мәтіні бір жолды қағазға көк сиямен араб әрпінде жазылған. Шығарма бастан-аяқ әңгіме түрінде баяндалған. Бұл тұста жинаушының орындаушының стилін, материалдың дәйектілігін өте қажет деп білгені аңғарылады. Сондықтан Ә.Диваев жинаған материалдардың біразында «қолжазбадан көшірілген» деген анықтамалар ұшырап отырады.

Бұл басылымға берген түсініктерінде Ә.Диваев: «Существует целая киргизская (казахская) былина, которая напечатана мною под заглавием Алпамыс батыр в Сборнике материалов Сыр-Дарьинской области (1901. Т.10.)» дей келіп, «Алпамыстың қазақтың халық творчествосының төл шығармасы екеніне ерекше көңіл бөледі.

Осы ертегілік нұсқаның орысша мәтінін 1916 жылы «Туркестанские ведомости» газетінде (№ 217-218) «Великан Алпамыс» деген атпен жариялайды [4, с. 42]. Кейін аталған мәтін 1961 жылы Великан Алпамыс из публикации А.Диваева, Алпамыс батыр кітабында, «Қазақ ертегілерінің» 3-томында (1964) және «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 33-томында қазақ және орыс тілінде (Бабалар сөзі, 2006) жарық көрді.

«Алты жасар Алпамыс» жырының көне нұсқа екендігі жөнінде ғылыми еңбектерде аталып жүр.

Мәтінге берген түсініктерінде жырдағы этнографиялық жайларға, «Алтын қабақ» тәрізді ойындарға, ыдыс-аяқ атауларына да мән берілген. Сол сияқты жырдың орысша аудармасы қалың көпшілікке арналғандықтан, оқырманға түсінікті болу үшін жырда кездесіп қалатын «календарь», «хизр», «әзірет-әлі» деген аттарға да түсінік беріп отырған. Зерттеуші аударма жасаған кезде мәтін аудармасының дәлме-дәл келуіне және түсінікті болуына үлкен мән берген.

Қазақ фольклортанушыларының кейінгі буыны осы эпостың көпшілікке арналған және де оның орысша, қазақша ғылыми басылымдарын дайындауда Ә.Диваевтың тәжірибесіне сүйенді (Ғабдуллин, Сыдықов, 1972: 336).

Жалғыз «Алпамыс» жыры ғана емес, халық поэзиясының барлық туындыларына ғалым осындай мұқияттылық көрсетіп отырған.

Ә.Диваев ауыз әдебиеті үлгілерінің үлкенді-кішілі қай жанырын жинаса да, оларды ретке келтіріп, орысшаға аударып, түсініктеме жазып, жариялауға асығып отырған. Қай жанрды жинаса да қазақтың тұрмыс-халінен, әдет-ғұрпынан, тарихынан мағұлмат беретін үлгілерін жинаған.

Халық әдебиеті үлгілерін жинаушы Ә.Диваевтың тағы бір ерекшелігін белгілі фольклортанушы, профессор Н.С.Смирнова былай дейді: «Диваевтың фольклорлық жинаушылық қызметіндегі өте маңызды ерекшелігін, қазақ поэзиясының өзіне дейінгі жинаушылардың XIX ғ. мен XX ғ. басындағыларынан оқшаулай түсетін қасиетін атамауға болмайды. Ол – фольклорды жинаудың стационарлық түрі» (Смирнова, 1964: 185).

Бұдан біз Ә.Диваевтың халық әдебиеті үлгілерін жинауда сан қырлы тәсіл ұқстанғандығын көреміз.

Ә.Диваев жинаған «Алпамыс батыр» шығармасында Жүзбай деген байдың алты жасар Алпамыс деген баласы болады. Жүзбайдың жылқыларына жау шауып, алты жасар Алпамыстың Байшұбарына мініп жауға аттануы, жолда мыстан кемпірдің алдауына түсіп, зынданға тасталуы, хан қызының көмегімен зынданнан шығуы, екі жастың бір-біріне ғашық болуы, ханнан кегін алып, жастардың армандарына жетуі сияқты оқиғалар баяндалады.

«Алпамыс батыр» жырын орындағандардың бірі – Нүрпейіс Байғанин (1860-1945). Ол Жамбыл Жабаевпен замандас ақын, халық жырауы. Өзінің 85 жыл жасаған өмірінің 70-ке жақын уақытын халыққа қызмет етумен өткізеді. Ол халықтың мұң-мұқтажын, арманын жырлады. Оның үлгі, өнеге алған ақын-жыраулары: Абыл, Шернияз, Махамбет, Нұрым, Қашаған, Ығылман, Ақтан, Қазақбай, Сабыр т.б болды. Нүрпейіс Байғанин әрі жырау-орындаушы да әрі талантты суырыпсалма, эпик ақын. Оның Қазан төңкерісіне дейінгі репертуары – негізінен халықтың эпостық жырлары: «Құбығұл», «Қобыланды», «Төрехан», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Айман – Шолпан» т.б. Нүрпейіс жырау орындаған «Алпамыс батыр» жырын 1964 жылы Ақтөбе облысында жазып алған – Айнаш Шамшатова. Айнаш Қызылорда педагогикалық институтында аға оқытушы қызметін атқарған. 1964 жылы Сыр өңіріне жүргізілген фольклорлық-этнографиялық экспедицияға белсене қатысып, көптеген жыр, дастан, айтыс үлгілерін жазып алып, институт қорына өткізген. «Алпамыс батыр» жырының қолжазбасы ОҒК-ның (705-бума.) қолжазба қорында сақтаулы. Мәтін бір жолды дәптерге екі түсті сиямен кирилл әрпінде жазылған. Нүрпейіс нұсқасы алғаш рет «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясына жарияланған «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 33-томында (Астана, 2006) басылым көрді (Albekov, Alpysbatva, Auesbaeva, 2017).

Жырдың сюжет желісі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырына ұқсас болып келеді. Шығармада фольклорлық дәстүрге сай перзенсіздік мотиві, жат жерге көшу, кейіпкердің алып тұлғасы т.б. мотивтерді үйлесімді пайдаланылған.

Мысалы:

Жауырыны екі кез,

Алақандай екі көз.

Мақтасақ сияр соған сөз,

Толғап қойса мойны кез,

Сауыры жалпақ, жуан сан,

Адамда мықты туған паң. – деп Алпамыстың алып тұлғасын шебер суреттейді. Нүрпейіс жырлаған бұл нұсқа толық емес, 7-8 буынды жыр үлгісіне құрылған.

«Алпамыс батыр» жырының бір қолжазбасын 1946 жылы Шымкент облысы, Қарыншы деген жерде қолжазбадан көшіріп алған белгілі ғалым, фольклортанушы Әуелбек Қоңыратбаев. Қоңыратбаев Әуелбек (1905-1986) фольклор, әдебиеттану, тіл, тарих,

этнография т.б. салаларда қалам тартып, қазақ руханиятына елеулі еңбек сіңірген. Қазақ фольклоры, көне түркі поэзиясы туралы зерттеу еңбектері, қазақ әдебиетін оқыту проблемаларына арналған бірқатар әдістемелік кітаптары жарық көрді. Мәтін ақ қағазға көк сиямен араб әрпінде түсірілген. Жыршысы белгісіз.

Әуелбек Қоңыратбаев көшіріп алған «Алпамыс батыр» жырының осы нұсқасын қарақалпақ бахшысы Жиёмұрат Бекмұхамедов те айтқан. Оның айтуындағы жырды Ә.Диваев жазып алып, Қазан төңкерісіне дейін де, Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында да бастырған.

«Ә.Қоңыратбаев қолжазбасы Жиёмұрат версиясының халық арасында жырланғанын және эпостың даму жолдарын көрсететін нұсқа. Ғалымдардың пікірінше екі жыр да Жиёмұрат версиясының нұсқалары болып табылады. Бұл – «Алпамыс батыр» жырының толық нұсқасы. Өлең құрылымы 11 буынды қара өлең және 7-8 буынды жыр үлгісі болып келді. Шығарманың мазмұны Алпамыс батырдың Гүлбаршынға үйленуіне құрылған. Қолжазба ОҒК-нің қолжазбалар қорында (351-бума.) сақтаулы. Мәтін «Бабалар сөзі» көптомдығының 33-томында жарық көрді.

«Алпамыс батыр» туралы эпостың Майкөт Сандыбаев нұсқасын Сыр бойының белгілі ақыны Желеу Жақыпұлы (1909-1970) 1948 жылы осы облыста тұратын 80 жастағы Сұлтанбек Аққожаевтың айтуынан жазып алып, 1953 жылы Тіл және әдебиет институтына тапсырған.

Сұлтанбек бұл жырды XIX ғасырдың аяқ кезінде Майкөт ақыннан естіп, жаттап алған. Майкөт – Қазақстанның Оңтүстік шығыс бөлігінде аты әйгілі, эпикалық жырлардың шебері болған ірі ақын. Аққожаев Сұлтанбек (1872-1963) – ақын, жыршы. Ақмола губерниясындағы Құланөтпес өзені бойында туып, жас кезінде әкесімен бірге Түркістан маңайы Қаратау өңіріне көшкен. Сол жерде өсіп, өнген. Жас кезінен-ақ өлеңге, жалпы өнерге үйір болған Аққожаев Сұлтанбек Құлыншақ, Молда Мұса, Майлықожа, Майкөт сияқты атақты ақын, жыршылардан көптеген жыр-дастандарды үйреніп, өз репертуарына енгізген.

Аққожаев Сұлтанбек – қазақтың әйгілі жырларын шебер орындаушы, насихаттаушы. Ақын «Алпамыс», «Қобыланды», «Қыз Жібек», «Шора батыр», «Болат, Жанат» т.б. жырларды нәшіне келтіріп жырлаған.

Желеу Созақ ауданында туып-өскен. Жас кезінен-ақ айтыстарға қатысып, ел көзіне түсе бастаған. 1943 жылы «Халық ақыны» деген атаққа ие болады. Ол Оңтүстік Қазақстан облысынан халық әдебиеті үлгілерін көп жинаған. Жақып қолжазбаларының арасынан «Удостоверение дано акыну Южно Казахстанской области Жакипову Желеу в том, что ему поручается собирание образцов устного народного творчества среди населения Южно-Казахстанской области» деп жазылып сол кездегі Тіл және әдебиет институтының (1960) орынбасары М.Базарбаев қол қойған құжат кездеседі. Бұдан біз Желеудің ауыз әдебиеті үлгілерін тұрақты түрде жинап, қорға тапсырып отырғанын көреміз. Жақыпов Желеу жинаған материалдар Қазан төңкерісіне дейінгі ауыз әдебиеті үлгілері мен Кеңес дәуіріндегі халық шығармаларынан құралған. «Алпамыс батыр» жырының бұл варианты тор көзді дәптерге көк сиямен араб әрпінде жазылған. Машинкаға басылған көшірмесі де бірге тіркелген.

Ақын Желеу жазып алған Майкөт, Сұлтанқұл нұсқасы бірде өлеңмен төгілтіп, бірде қарасөзбен баяндалады. Бұл – «Алпамыс батыр» жырының ішіндегі ең толығы. Жыр негізінен 7-8 буынды өлшеуге құрылған.

Осы нұсқа ең алғаш рет 1957 жылы жеке кітапша болып шықты. 1958 жылы Қазақ әдебиеті мен өнерінің Москвада өтетін онкүндігіне орай қазақ және орыс тілінде қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан шыққан «Қазақ эпосы» деп аталатын кітапта және 1959 жылы «Батырлар жыры» атты жинақта басылым көрді.

Аталған жыр мәтіні одан кейін 1961 жылы шыққан «Алпамыс батыр» жырының ғылыми басылымында жарияланды. Осы мәтін 1963, 1968, 1977, 1986 жылдары ешбір өзгеріссіз тағы да басылып шықты.

Бұдан кейін аталған жыр мәтіні түпнұсқа негізінде 2006 жылы «Бабалар сөзі» ғылыми сериясының 34-томында жарияланды. Түпнұсқа ӘӨИ-дің қолжазбалар қорында (50-бума.) сақтаулы.

Келімбет Серғазыұлы жырлаған «Алпамыс батыр» жырын Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институты 1953 жылы ұйымдастырған «Оңтүстік Қазақстан экспедициясы» кезінде институттың Халық творчествосы бөлімінің ғылыми қызметкері Сейтғаппарова Зүбайра Оңтүстік Қазақстанның Түлкібас ауданында тұратын ақын Келімбет Серғазиевтің (1883-ө.ж.б.) айтуынан тор көзді үш дәптерге кирилл әрпінде жазып алған. Жыршы қолжазбаның оң жақ шетіне «Көкбұлақ деп жазып, қолын қойған. Серғазыұлы Келімбет – ақын, жыршы. Ол жас кезінен жазушылардың слеттеріне, сол сияқты ақындар айтыстарына қатынасып өлең-жыр арқылы үгіт бұқаралық жұмыстар жүргізгі үшін 1943 жылы «Халық ақыны» атағы берілген.

Келімбет Серғазыұлы жырлаған «Алпамыс батыр» нұсқасы туралы Н.С.Смирнова, Т.Сыдықов, М.Ғабдуллин, Б.Г.Ерзакович сынды зерттеушілер барлы пікірлер айтқан (Алпысбаева, 2014).

Аталған нұсқа мәтіні алғаш рет «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 34-томында жарық көрді.

«Алпамыс батыр» (50-бума, ӘӨИ) деп аталатын Рахат нұсқасын Қазақтың Абай атындағы педагогтік институтының үшінші курс студенті Нұрғалиев Қаһарман 1954 жылы Целиноград облысы, Макинка станциясының тұрғыны Ысқақ Жүсіповтің қолжазбасынан жазып алып, сол жылы институт қорына тапсырған. Ы.Жүсіпов бұл жырды 1934 жылы Солтүстік Қазақстан облысының тұрғыны Рахат деген ақынның өз аузынан жазып алған екен. 372-буманың 20-шы дәптерінде Ысқақ Жүсіповтың Тіл және әдебиет институтының директоры атына 1954 жылы 19 қарашада жазған хаты сақтаулы. Бұл хатта: «Биылғы жылы август айында Сіздің институттан келіп, Нұрғалиев Қаһарман менен Алпамыстың жырын жазып алған еді. Сол жігіттен хабар болмай кетті...» деп қолжазбаның тағдырын білгісі келгендігін айтқан. Бұдан біз Ысқақ Жүсіповтың рухани мұрамыздың нағыз жанашыры екенін көреміз.

Халық арасына көп тараған «Алпамыс батыр» жырының бұл нұсқасы Қазан төңкерісінен бұрын жарияланған Жүсіпбек қожа нұсқасына ұқсас және қысқарған түрі іспеттес. Жырдың өлеңнен гөрі қара сөзі басым және өзіне тән өзгешелігі де жоқ емес. «Алпамыс батыр» жырының басқа нұсқаларында Тайшық ханның қызы Күлбаршын деп аталса, мұнда Қаракөзайым делінген.

Аталған жыр нұсқасы алғаш рет 2006 жылы «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 33-томында жарияланды.

Эпикалық мұраны жинап, баспа бетінде жариялау, зерттеу мәселелерімен айналысқан ғалымдардың бірі – Тұрлыбек Сыдықов (1925-2010). Алматы облысы Ақсу ауданының тумасы. Ұзақ жылдар бойы еселі еңбегінің және «Қазақ халқының батырлық жырлары» атты ғылыми-зерттеуі үшін Ш.Уәлиханов атындағы сыйлыққа ие болды.

Т.Сыдықов фольклортанушы ретінде 1954 жылғы «Батыс Қазақстан», «Қызылорда – Оңтүстік Қазақстан», 1957 жылғы «Омбы», 1961 жылғы «Павлодар» экспедиция құрамында болып, қазақ халқының көптеген рухани мұраларын жазып алумен қатар, 1954 жылы Айнабек Нысановтан «Алпамыс батыр» жырының бір нұсқасын жазып алады. Айнабек Нысанов (1909-ө.ж.б.) Шымкент облысы, Алғабас ауданы, Көктерек ауылында туып-өскен. Белгілі ақын Нұралы Нысанбаевтың шәкірті. Ол ұстазынан «Мұңлық – Зарлық», «Әмір – Әмзе», «Жетім Құбыл», «Сауда Ишан», «Құлқаныс – Зеберше» т.б. көптеген қисса-дастандарды үйренген. Жылқыбай, Зұлпықар, Италмас, тәрізді ақындарға еріп, өнерін ұштайды. Бала кезінен екі көзі көрмей қалған жыршы өлең-жырды домбыраға, сырнайға қосып арнайы әуенмен айтқан. Құлжабай Төлеуов, Мыңбай Сұлтанбеков, Көпбай Әлімбетов сияқты ақындармен айтысқа түскен. Өлеңдері мен айтыстары жинақтарда, аудандық, облыстық газеттерде жарияланған [10, 328].

Жыршы «Алпамыс батырдың» өзі жырлаған нұсқасы туралы былай дейді: «1930 жылы Көктерек ауылы, Шаян ауданында жаттадым. Кітаптан оқып берумен. Негізі Жүсіпбектікі болса керек. Сұлтанбек деген қиссаға құмар кісі болған еді, сол оқып берді. Ол қисса жинағыш еді, 1940 жылы 46 жасында қайтыс болды. Онан бірнешеуін жаттадым: «Әмір – Әмзе», «Ораз молда», «Қамбар», «Алпамыс», «Орақ – Таған», «Шаһмұрат – Зияда» т.б. Осындай қисса, әңгімеден баспа түрінде 21-н жаттадым» (Қолжазба).

Айнабек нұсқасының көп жері Жүсіпбек қожа нұсқасына ұқсас болып келгенімен, кейбір айырмашылықтары да бар. Мысалы, Байбөрінің әкесі Құлтайды ер еді деп суреттейді. Ұлтанқұлды Байбөрінің көршісі Сартай дегеннен туады, Ұлтанды Аналық асырады, жастайынан бауырына салды деп баяндайды т.б.

«Алпамыс батыр» жырының Нысанов Айнабек нұсқасы алғаш рет 2006 жылы «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 33-томында басылым көрді. Түпнұсқасы ӘӨИ-дің қолжазбалар қорында (50-бума.) сақтаулы.

Т.Сыдықов 1957 жылы сәуір айында Шымкент облысы, Түркістан ауданының тұрғыны Османов Әлидің айтуынан «Алпамыс батыр» жырының тағы бір нұсқасын жазып алған. Жинаушының берген мәліметіне қарағанда, Османов Әлидің ұлты – өзбек. Қазақ жерінде туып-өскендіктен, қазақша жақсы сөйлейді. Әли «Алпамыс» жырын Рысбике Құрманбай қызынан жаттап алғанын айтады.

«Алпамыстың» бұл нұсқасы қара сөз түрінде баяндалған шағын әңгіме. Мәтін алғаш рет «Бабалар сөзі» ғылыми басылымының 33-томында жарық көрді.

Батыс Қазақстан аумағынан халық мұраларын ұзақ жылдар бойы жинап, институт қорына тапсырып тұрған жинаушының бірі – профессор Мәтжан Тілеужанов (1927-1995). Ол республикада тұңғыш рет «Этнопедагогика және фольклор» кабинетін ұйымдастырып, ел ішіндегі қолөнер туындыларын жинады.

Қазір институт қорында Мәтжан Тілеужанов 1954-1984 жылдары ел арасынан жинаған фольклорлық үлгілердің сан алуан түрлері сақтаулы. Солардың арасында барлығы –1600 жолдан құралған «Алпамыс батыр» (77-бума, 1-дәп.ӘӨИ) атты батырлық жырдың мәтіні бар. Мәтжан бұл жыр туралы: «1958 жылы Орынбор облысы, Ақ-Бұлақ ауданы «Интернационал» колхозының № 2 фермасында тұратын Сүйінішәлі Жаңбыршин ақынның өз аузынан жазып алдым» – дейді.

Жаңбыршин Сүйінішәлі (1888-ө.ж.б.) – халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы. Руы – кете. Орынбор облысы, Ақбұлақ ауданының Сазды ауылында туған. Жасынан серілікке бой ұрып, Бітеген, Қазмамбет жыраулармен бірге ел аралап, жыр айтқан, ән салған, күй тартқан. Оның репертуарында «Алпамыс», «Қобыланды», «Қарасай-Қазы» т.б. батырлар жыры көп болған. «Жетімтай мен Жетімек» дастаны және «Беташар», «Тойбастар» өлендері ауыл арасына кең таралған. Айтысқа да қатысқан.

«Қисса-и Алпамыш» (50-бума, ӘӨИ) деп аталатын қолжазба күйіндегі нұсқаны 1957 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан ауданы, Горький атындағы колхоздың тұрғыны, Әбдірайым Байтұрсынұлы тапсырған.

Байтұрсынұлы Әбдірайым (1987-ө.ж.б.) – ақын, қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданына қарасты «Аша» деген жерде өскен. Руы – тобықты.

Ә.Байтұрсынұлы бұл жырды 12 жасында Көшер деген ағасынан үйренген. Көшер аталған жырды көнелеу бір қолжазбадан оқып үйреніпті. Әбдірайым осы жырды Қазақстанның 40 жылдық мерейіне тарту етіп, өз қолымен жазып жіберген. Қолжазба бір жолды оқушы дәптеріне қарындашпен араб әрпінде жазылған.

Басқа жырлар секілді «Алпамыс батыр» да бір ғасырдың жемісі емес. Ол өзінің қалыптасу, даму барысында халықтың тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық өміріне және таптық тілектерге сәйкес көптеген өзгерістерге ұшырап, түрлі көзқарастардың көптеген әсерін бойына жинай отырып, біздің заманымызға жеткен жыр (Алпысбаева, 2017: 204).

Қорытынды. Қорыта айтқанда, еліміздің сирек қорларында батырлар жырының ұшан теңіз мол қоры бар. Бұлар әр жылдардағы экспедиция материалдарымен молайып отырады. Сондықтан қолжазба қорларындағы батырлық жырлардың (Алпамыс батыр) жиналу

тарихын баяндап жазу шет ел зерттеушілері, отандық гуманитарлық ғылымдар саласында іргелі зерттеу жүргізетін ғалымдар үшін аса құнды деректер жөніндегі анықтамалық құрал қызметін атқарады. Және түркі тілдес елдермен отандық фольклортанушы ғалымдарға белгісіз жүздеген мәтіннің жиналу тарихын дәйекті етіп дәлелдеуге таптырмайтын дереккөз болып, іргелі зерттеулер жүргізуге мүмкіндіктер туғызады.

Алпысбаева К.Б.

Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова
ведущий научный работник, к.филол.н.,
Алматы, Казахстан
E-mail: alpysbaeva-k@mail.ru

Казахские варианты эпоса «Алпамыс батыр»

Резюме. Один из жанров нашего национального фольклора с богатейшим содержанием – это героический эпос. Среди них остановимся на эпосе «Алпамыс батыр». Он является одним из древнейших казахских высокохудожественных героических эпосов, дошедших до наших дней. Сюжетной основой которой является воспевание народного единства, народного героизма. В качестве объекта исследования нашего труда анализируется история собирания эпоса, сюжетные, текстологические и типологические особенности «Алпамыс батыр».

Ключевые слова: фольклор, исполнитель, собиратель, вариант, издание, героический эпос, оригинал

Alpysbayeva K.B.

M.O. Auevov Institute of Literature and Art
Senior researcher, Candidate of Philology,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: alpysbaeva-k@mail.ru

Kazakh variants of the epic "Alpamys Batyr"

Abstract: One of the genres of our national folklore which has rich content - is a heroic epic. We will focus on the epic "Alpamis batyr". It is one of the oldest and highly artistic Kazakh heroic epics that have survived to the present day. The plot basis of it is chanting of national unity, people's heroism. Research object of our study is the analysis of the history of "Alpamis Batyr".

Keywords: folklore, storyteller, collector, version, epic, textual study, edition, heroic epic, original.

Information about authors:

Алпысбаева Қ.Б., М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері, филол. ғ.к. E-mail: alpysbaeva-k@mail.ru. ORCID ID: 0000-0001-8240-732X. Scopus ID: 57195973247

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бабалар сөзі (2006). Жүзтомдық. 33-том. – Астана, 2006.
- [2] Батырлар (1922). 4-бөлім. – Ташкент, 1922.
- [3] Ғабдуллин М; Т.Сыдықов (1972). Қазақ халқының батырлық жыры. – Алматы, 1972.
- [4] Записки Восточного отделения Русского археологического общества. (1896). Т.2. Вып. 3-4. – Москва, 1986.
- [5] Оразаева Ф. (2007) Ә.Диваев – фольклорист. – Алматы, 2007.
- [6] Памятники киргизского народного творчества (1901). Ташкент. /Бастырып шығарушы – Ә.Диваев, 1901.
- [7] Смирнова, (1964) Казахская народная поэзия. – Алма-Ата, 1964.
- [8] Albekov T; Alpysbatva K, Auesbatva P.«Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors»» // Revista ESPACIOS. ISSN 0798 1015 Vol. 38 (№ 45) Año 2017. (P. 33-43) Скопус журналы.

- [9] Алпысбаева Қ.Б. (2014). Казахские варианты эпоса «Алпамыс батыр» // История и культура народов юго-западной сибирии и сопредельных регионов (Казахстан, Монголия, Китай). Материалы международной научно-практической конференции. (20–23 апреля 2014 года). Г. Горно-Алтайск.
- [10] Алпысбаева Қ.Б. (2017).Қарақыпшақ Қобыланды эпосының сюжеттік ерекшеліктері (текстологиясы) //БҚМУ Хабаршысы № 2 (66). – Орал-Уральск, 2017.
- [11] Нұрпейіс Байғанин. Қолжазба. Ш. 705. // Орталық ғылыми кітапхана.
- [12] Нысанбеков Айнабек. Қолжазба. Ш. 50. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бабалар сози (2006). Жүзтомдық. 33-том. Астана. Каз.
- [2] Батырлар (1922). 4-бөлім. Ташкент. каз.
- [3] Габдуллин М; Т.Сыдыков (1972). Казак халкынын батырлык жыры. Алматы. каз.
- [4] Записки Восточного отделения Русского археологического общества. (1896). Т.2. Вып. 3-4. рус.
- [5] Оразаева Ф. (2007) Ә.Диваев – фольклорист. Алматы. каз.
- [6] Памятники киргизкого народного творчества (1901). Ташкент. /Бастырып шығарушы – Ә.Диваев. каз.
- [7] Смирнова, (1964) Казахская народная поэзия. Алма-Ата. рус.
- [8] Albekov T; Alpysbatva K, Auesbatva P.«Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors»» // Revista ESPACIOS. ISSN 0798 1015 Vol. 38 (№ 45) Año 2017. (P. 33-43) Скопус журналы.
- [9] Алпысбаева Қ.Б. (2014). Казахские варианты эпоса «Алпамыс батыр» // История и культура народов юго-западной сибирии и сопредельных регионов (Казахстан, Монголия, Китай). Материалы международной научно-практической конференции. (20–23 апреля 2014 года). Г. Горно-Алтайск. рус.
- [10] Алпысбаева Қ.Б. (2017).Қарақыпшақ Қобыланды эпосының сюжеттік ерекшеліктері (текстологиясы) //БҚМУ Хабаршысы № 2 (66). Орал-Уральск. Каз.
- [11] Нұрпейіс Байғанин. Қолжазба. Ш. 705. Орталық ғылыми кітапхана. Каз
- [12] Нысанбеков Айнабек. Қолжазба. Ш. 50. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Каз.

REFERENCES

- [1] Babalar sozi (2006). Zhuztomdyk. 33-tom. Astana. kaz.
- [2] Batyrlar (1922). 4-bolim. Tashkent. kaz.
- [3] Gabdullin M; T.Sydykov (1972). Kazak halkynyn batyrlyk zhyry. Almaty. kaz.
- [4] Zapiski Vostosnogo otdelenia Russkogo arhelogiseskogo obshestva. (1896). T.2Vyp. 3-4. rus.
- [5] Orazaeva F. (2007) A. Divaev – folklorist. Almaty. kaz.
- [6] Pamiatniki kirgiskogo narodnogo tvorststva (1901). Tashkent. /Bastyryp shygarushy – A.Divaev. kaz.
- [7] Smirnova N. (1964) Kazahskaia narodnaia poezia. Alma-Ata. rus.
- [8] Albekov T; Alpysbatva K, Auesbatva P.«Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors»» // Revista ESPACIOS. ISSN 0798 1015 Vol. 38 (№ 45) Año 2017. (P. 33-43) Скопус журналы. eng.
- [9] Alpysbaeva K.B. (2014). Kazahskie varianty epasa «Alpamys batyr» //Istoria i kultura narodov iugo-zapadnoi sibiriii i sopredelnih regionov (Kazakhstan, Mongolia, Kitai). Materialy mezhdunarodnoi nausno-praktiseskoi konferenzii. (20–23 apreliia 2014 goda). g. Gorno-Altai. rus.
- [10] Alpysbaeva K.B. (2017). Karakipshak Kobylandy eposynyn siuzhettik ereksielikteri (teksologiasy) //BKMU Yabarshysy № 2 (66). Oral-Uralsk. kaz.
- [11] Nurpeis Baiganin. Kolzhazba. SH. 705. Ortalykgilimi kitaphana. Kaz.
- [12] Nysanbekov Ainabek. Kolzhazba. SH. 50. M.O.Auevov atyndagi Adebiet zhane oner instituty. kaz.